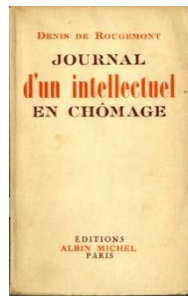

Hoe zag Denis de Rougemont, tijdgenoot van Ter Braak, de eenheid van Europa?

Christine van Groenestijn-Peters, universiteit Leiden, 29 november 2018

Het hier afgebeelde boek 'Journal d'un intellectuel en chômage' is het enige boek van Denis de Rougemont uit het bezit van Menno ter Braak in de bijzondere collecties van de Universiteitsbibliotheek in Leiden. Dat Ter Braak meer boeken van Rougemont in zijn bezit heeft gehad, is zeer waarschijnlijk. Behalve van het genoemde boek schreef hij ook een bespreking van 'Penser avec les mains', destijds het bekendste boek van Rougemont.

Menno ter Braaks 'Europa'

Mijn lopende onderzoek naar het 'Europa' van Menno ter Braak, beoogt een antwoord te geven op de vraag wat hij bedoelde als hij over 'Europa' sprak. Hij onderstreepte in zijn geschriften het belang van een Europese eenheid, zonder expliciet duidelijk te maken welk idee hij van 'Europa' had. Met de filosoof Friedrich Nietzsche (1844-1900) deelde hij het geloof in een toekomstig verenigd Europa, zoals blijkt uit zijn uitspraak: 'en omdat ik er evenzeer als Nietzsche van overtuigd ben dat "Europa" één wordt'.ⁱ Zijn uitspraken over 'Europa' in zijn artikelen in 'Das Neue Tagebuch' van december 1934, getiteld 'Emigranten-Literatur' waarin hij zich richtte tot de auteurs die het Duitsland van Hitler waren ontvlucht, wijzen daar evenzeer op. In deze artikelen spoorde Ter Braak de Emigrantenauteurs aan hun 'Europese taak' te vervullen: 'wir fühlen europäisch, weil wir Europäer geworden sind.'ⁱⁱ Deze uitspraken lokten een aantal kritische reacties uit. Wat verstaat Ter Braak onder de 'Europese taak'? vroegen zij zich af. Ook in zijn antwoord vond hij het kennelijk niet nodig dit duidelijk te maken.ⁱⁱⁱ

Een van de strategieën om Ter Braaks idee van 'Europa' helder te krijgen, is te rade gaan bij zijn tijdgenoten die vaak, in tegenstelling tot Ter Braak, wél duidelijk omschreven hoe zij de toekomst van 'Europa' zagen, wat mij de mogelijkheid biedt hun ideeën te relateren aan Ter Braaks uitspraken hieromtrent. Rougemont, cultuurfilosoof, was één van hen. Ter Braak en Rougemont kenden en waardeerden elkaars werk zoals uit de recensies van eerstgenoemde blijkt.

Denis de Rougemont en Menno ter Braak

Denis de Rougemont (1906-1985) studeerde aan de letterenfaculteit van de Universiteit van Neuchâtel waar hij in 1930 zijn diploma behaalde. Vervolgens studeerde aan de Universiteit van Wenen en aan de Sorbonne in Parijs waar hij zich aansloot bij de stroming van het personalisme. Hier richtte hij met Emmanuel Mounier het blad 'Esprit' op. Ook was hij een van de oprichters van het non-conformistische blad 'L'Ordre Nouveau' dat zowel de politiek van Hitler als van Stalin afwees. Op aanraden van de neutrale Zwitserse regering week hij in 1940 uit naar Amerika, waar hij met een korte onderbreking in 1946 tot 1947 zou blijven.

De verstandhouding tussen Rougemont en Ter Braak was uitstekend. Ter Braak was zeer ingenomen met Rougemonts 'denkinhoud', zoals hij dat noemde en dat maakte het recenseren van diens boeken voor hem zo moeilijk: '[...] ik [voel] maar één bezwaar: hij staat me eigenlijk te na, ik ontdek te weinig vijandschap en onverschilligheid in mij om goed over hem te kunnen schrijven [...] en het risico van een opstel als dit is dus, dat het slechts een sympathiserend exposé wordt, een adhesiebetuiging van een gelijkgestemde'.^{iv}

Zoals gezegd wijdde Ter Braak twee essays aan het werk van Rougemont. In het eerste stuk getiteld 'Denken met de handen'^v besprak hij twee boeken: 'Penser avec les mains' en 'Journal d'un intellectuel en chômage' dat Rougemont schreef tijdens zijn verblijf in Duitsland van oktober 1935 tot

juni 1936 maar dat pas in 1938 werd gepubliceerd onder de titel *'Journal d'Allemagne'*. Op het laatste werk kwam Ter Braak in het essay *'Jacobijnen van thans'* terug.

Rougemonts eerste publicatie *'Les Méfaits de l'Instruction publique'* verscheen in 1929, zijn laatste boek *'L'avenir est notre affaire'* schreef hij in 1977. Het grootste deel van zijn werk heeft hij dus gepubliceerd na Ter Braaks dood in 1940. Hoe Ter Braak zou hebben gereageerd op Rougemonts ideeën over een federaal Europa, zoals de Zwitser die vanaf 1946 uitgebreid aan de orde stelde, zal uit zijn recensies en commentaren moeten worden afgeleid.

'Wij moeten denken met de handen' vond Rougemont zelf een irriterende formulering.^{vi} Daarom legde hij uit wat hij met handen bedoelde: *'Hand noem ik dat wat getuigt van de gedachte, wat de gedachte zichtbaar maakt en tastbare vorm doet aannemen, wat de gedachte haar ernst en haar gewicht verleent'*. Vervolgens geeft hij twee betekenissen van het woord 'denken': *'Enerzijds is er de logica van het zuiver descriptieve denken, [...]; anderzijds zijn er de eisen die het actieve denken stelt aan de mens, die in zijn roeping de scheppende arbeid ziet'*.^{vii}

Ter Braak begon zijn recensie van het boek *'Penser avec les mains'* met wat Rougemont verstond onder het *'personalisme'* om zo stap voor stap te komen bij het scheppende denken, het *'denken met de handen'*. Om Rougemonts *'personalisme'* duidelijk te maken haalt Ter Braak de volgende tekst aan: *'Notre personnalisme pourrait revendiquer à juste titre l'épithète de "democratique" si le mot n'était perverti par l'usage qu'en ont fait les individualistes'*.^{viii} Uit het *'personalisme'* zoals Rougemont hier bedoelde, kwam volgens Ter Braak een roep voort om een nieuwe politiek met de menselijke persoonlijkheid in het centrum. En omdat Rougemont de mens in het centrum plaatste kon hij de twee totalitaire regeringsvormen van dat moment, het communisme van Stalin en het nationaalsocialisme van Hitler, ondanks hun grote verschillen, gelijkstellen. Het fatale mechanisme van deze beide regeringsvormen, betekende de dood van de persoonlijkheid, waarmee ook het levensdoel verdween. En wie een nieuw levensdoel wilde vinden, moest op weg gaan; onder het voortgaan zou dan het doel weer duidelijk worden. Dit is kort samengevat Ter Braaks uitleg van Rougemonts *'personalisme'* en van zijn formulering *'denken met de handen'*.

In hetzelfde essay recenseerde Ter Braak het *'Journal d'un intellectuel en chômage'*. Het was, evenals *'Penser avec les mains'*, een compleet werk, maar naast elkaar kregen deze titels volgens Ter Braak pas hun volledige waarde. Hij zag echter wel een accentverschil tussen beide boeken wat hij als volgt verklaarde: *'De filosofische betoogtrant verbindt zich met de dichterlijke gevoeligheid; in beide boeken vindt men dus betoog én gevoeligheid, alleen met een verschillend accent'*.^{ix} In *'Penser avec les mains'* lag volgens Ter Braak de nadruk op de gevoelige denker en in het *'Journal'* op de denkende gevoelige. Een tweede opmerking van Ter Braak was: mocht Rougemont na het lezen van *'Penser'* als utopist worden gekenschetst, na lezing van het *'Journal'* zou dat een voorbarige conclusie zijn gebleken. Ter Braak noemde Rougemont een *'mysticus'* omdat hij de persoonlijke verantwoordelijkheid die voortkwam uit het geloof in de eigen kracht, vooropstelde. Als zodanig hield hij zich bezig met de toekomst van 'Europa' met een cultuur waarin gemeenschap en persoonlijkheid in een dynamisch evenwicht zullen zijn.^x

Hun beider vriend Giacomo Antonini vertaalde het essay *'Denken met de handen'* van Ter Braak in het Frans en zond het naar Rougemont. In zijn dankbrief schreef de laatste: *'Je suis en effet très frappé des rencontres nombreuses entre vos ouvrages et les miens'*.^{xi} Hij hoopte zeer de gelegenheid te krijgen Ter Braak persoonlijk te ontmoeten. Waarschijnlijk heeft Ter Braak hem uitgenodigd om tussen 10 en 20 mei 1938 naar Nederland te komen, want op 27 april schreef Rougemont dat hij in de voorgestelde periode verhinderd was, maar dat hij bleef hopen op een reis naar Holland. Via Antonini heeft Ter Braak diverse keren geprobeerd een afspraak met hem te maken. In een van zijn laatste brieven stelde Ter Braak zijn logeerkamer ter beschikking om kosten te besparen. Al deze pogingen zijn echter zonder resultaat gebleven; Ter Braak en Rougemont hebben elkaar nooit persoonlijk ontmoet.

In het essay *'Jacobijnen van thans'*^{xii} kwam Ter Braak terug op het dagboek *'Journal d'Allemagne'*. Het werd door hem gunstig beoordeeld en hij vatte de gedachten van Rougemont als volgt samen: *'Poging tot begrijpen wat zich aan gene zijde van de Rijn afspeelt, enerzijds, onverbiddelijke intellectuele rechtschapenheid, anderzijds'*.

Met respect voor de wijze waarop Rougemont tot zijn afwijzing van de totalitaire staat kwam, nam Ter Braak de kans waar het verschil in betekenis te laten zien van een aantal door de

Jacobijnen en de Nationaalsocialisten gebruikte woorden. Die kans kreeg hij toen Rougemont verklaarde het nationaalsocialisme meer als een godsdienst dan als een politiek te beschouwen. Een vergelijking met de Franse Jacobijnen bood hem die mogelijkheid; Rougemont noemde het nationaalsocialisme *'Het jacobinisme allemand'*. De Jacobijnen streefden naar *'Une religion des hommes sans Dieu, une foi concrète et patriotique'*. Dat het Jacobinisme overeenkomsten vertoonde met het nationaalsocialisme daar was Ter Braak het mee eens. Voor de Jacobijnen echter hadden de volgende woorden een andere betekenis dan voor de Nationaalsocialisten: 'waar de Jacobijnen van "rechten" spreken, spreken de nationaalsocialisten van plichten en "vrijheid" betekent in het Duitsland van Hitler herbewapening; "vrede" wil er zeggen Anschluß zonder tegenstand en het woord "eer" komt overeen met verachting voor verdragen'.^{xiii} Of de nationaalsocialistische godsdienst van Rougemont zou kunnen blijven voortbestaan, of dat het slechts een oplaaiend strovuur zou zijn, was voor Ter Braak een open vraag. De toekomst zou het moeten uitwijzen, zijn vermoeden neigde naar het laatste, maar dat vermoeden kwam mogelijk voort uit een diep gekoesterde wens.

Op de werken die Rougemont na 1940 heeft geschreven, heeft Ter Braak uiteraard geen commentaar meer gegeven. Maar zij kunnen misschien wel enige duidelijkheid verschaffen op Ter Braaks 'Europa' en op het 'Europa' zoals dat na 1945, tot stand is gekomen.

Tijdens en na de oorlog

Rougemont woonde en werkte van 1940 tot 1947 in Amerika, met een korte onderbreking in 1946 toen hij naar Europa kwam om deel te nemen aan het congres 'Rencontres Internationales' in Genève. Hij schreef in Amerika diverse werken maar de *'Lettres sur la bombe atomique'* uit 1946, zijn van speciaal belang omdat hij hierin voor het eerst gewag maakte van een verbond dat boven de nationale staten moet staan, omdat er dan in geval van oorlog geen tegenstander meer zou zijn. Deze uitspraak kan worden gezien als een eerste aanzet te komen tot een federaal Europa en daardoor tot een wereldfederatie, want dat was Rougemonts uiteindelijke streven.

'Het vaderland der herinnering'^{xiv} was de titel van de toespraak die hij op het hierboven genoemde congres hield. Hij begon met de beschrijving van het ontroerende weerzien van het gehavende Europa na vijf jaar oorlog. Hij vroeg zich af wie eigenlijk de verliezer was. Hitler was verslagen, maar was Europa zoals het er nu uitzag, niet eveneens een verliezer? 'Europa' zou zijn nieuwe positie moeten bepalen en zich de vraag moeten stellen: Wat gaan wij nu gezamenlijk doen? Want volgens Rougemont was met de nederlaag van het nationaalsocialisme het kwaad niet uit Europa verdwenen. Vooral het nationalisme was nog altijd aanwezig. Naar zijn mening was de oorlog gewonnen door de twee grote rijken waartussen Europa ligt ingeklemd, namelijk Amerika en Rusland. Alles waarin Europa zich tot de oorlog onderscheidde, samengevat in 'de droom van de vooruitgang', is in veel landen buiten Europa tot bloei gekomen. Rougemonts antwoord op de vraag hoe het mogelijk was dat de scheppingen van de Europese geest buiten Europa wel en binnen Europa niet tot volle bloei konden komen, luidde: 'bij ons werd de ontwikkeling onophoudelijk tegengehouden door het nationalisme, door oorlogen en door de slagbomen van in- en uitvoerrechten'.^{xv} Zijn afkeer van het nationalisme was groot: *'Ik kan nooit genoeg herhalen, dat men in het nationalisme de Europese ziekte, het anti-Europa bij uitstek moet zien. Het is de oorzaak van bijna alle oorlogen'*.^{xvi}

In verband hiermee haalde hij Nietzsche aan die de nationalistische staat in *'Also sprach Zarathustra'* het 'koude monster', *'Le plus froid de tous les monstres froids'* noemde en daar stemde Rougemont mee in. Ter verklaring voegde hij er aan toe: dit is geen mythologisch schepsel. Het is de nationale staat die liegt en vernietigt. Nietzsche zegt het als volgt: *'Staat heißt das kälteste alle kalten ungeheuer. Kält lügt es auch; und diese Lüge kriecht aus seinem Munde: "Ich der Staat bin das Volk"'*.^{xvii} Tegenover het nationalisme stelde Rougemont het federalisme dat wel wil verenigen, maar niet gelijkmaken.

Wat 'Europa' volgens Rougemont echter vóór heeft op de wereldrijken waar het tussen ligt, is de herinnering: *'Europa is het vaderland der herinnering, het geheugen van de wereld'* en dat zal altijd zo blijven, zolang er geen atoomoorlog uitbreekt. Daarom mag een Europese federatie geen derde statenblok vormen, want daarmee zou niets zijn opgelost.

Tot aan zijn dood is Rougemont zich blijven inspannen voor een federaal Europa. Zijn mening bleef onveranderlijk: Europa moet worden opgebouwd vanuit een federaal perspectief. Het federalisme dat hij voor ogen had, moest zich in de loop van de tijd ontwikkelen aan de hand van de Europese beschavingen. Tijdens de lange weg naar dat doel moest het volk zich kunnen verenigen, zonder de eigen culturele identiteit te verloochenen.

Een bekende publicatie waarin Rougemont zijn visies en argumenten omtrent een Europese eenheid uiteenzette, was de *'Lettre ouverte aux Européens'*. Deze brief verscheen in 1970 kort nadat Rougemont aan de universiteit van Bonn de Robert Schuman prijs in ontvangst had genomen. De onderwerpen in deze brief, hebben alle betrekking op het beantwoorden van twee vragen: *'Peut-on faire l'Europe? et comment?'*

Rougemont richtte zich in deze brief in het bijzonder tot de jeugd jonger dan dertig jaar, want de jeugd moest volgens hem begrijpen dat hij met het federalisme een nieuwe politiek wilde invoeren, waarvan het doel niet is macht uit te oefenen, maar vrijheid te brengen. Bovendien hoefde het verenigde Europa niet het machtigste of het rijkste continent te worden, maar het moest wel een onontbeerlijke plek innemen in de wereld van morgen.

Het laatste werk van Rougemont *'L'avenir est notre affaire'*, verschenen in 1977, is een groot pleidooi voor een federaal Europa dat hij stelde tegenover de natiestaten. Maar in dit werk spreekt hij ook van de almaar groeiende welvaart die wel moet leiden tot een catastrofe als gevolg van de uitputting van de energiebronnen, water en lucht inbegrepen, vooral veroorzaakt door de technische vooruitgang. In dit verband maakte hij een enigszins bizarre vergelijking, hij vergeleek namelijk de auto met Hitler omdat zowel de auto als Hitler in de twintigste eeuw de grootste verwoestingen hebben aangericht. Dat deze vergelijking mank gaat, daar was Rougemont zich wel van bewust, maar hij bleef erbij: de geschiedenis van Hitler en ook die van de auto is een geschiedenis van dwazen. De ontwikkeling en het gebruik van de auto is een deel van het desastreuze systeem dat zijn oorzaak vindt in de nationale staten; of het nu kapitalistische of socialistische staten zijn, dat maakte volgens de Zwitser geen verschil.

Hoe kwam Rougemont op deze vergelijking? Dat de geschiedenis van de auto en van Hitler een geschiedenis is van dwazen was voor hem geen loze kreet. In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog waarvan Hitler de katalysator was, werd de staat Israël gesticht. In oktober 1973 brak daar de Jom-Kippoeroorlog uit, die het gevolg was van een eerder gevoerde oorlog. De Jom Kippoeroorlog werd onmiddellijk gevolgd door de oliecrisis waardoor de (auto)-industrie nagenoeg stil kwam te liggen wat de draagwijdte van het gebruik van de auto aantoonde. In *L'avenir est notre affaire'* schetste Rougemont de ontwikkeling en het gebruik van de auto vanaf het begin en toonde hij de verwevenheid ervan aan met de nationale staten. Het zou te ver voeren de hele geschiedenis van de auto zoals Rougemont die zag te analyseren, maar zijn boek *'L'avenir est notre affaire'* (1977) is zeker nog niet achterhaald. Wellicht zou een vertaling in het Nederlands nuttig kunnen zijn, zeker nu de discussie omtrent de klimaatverandering en de milieuvervuiling zo in de belangstelling staat. Denk aan de kort geleden verschenen vertaling van het boek van Julien Benda *'La trahison des clercs'* (*'Het verraad van de intellectuelen'*) uit 1927 dat negentig jaar na dato 'nog altijd razend actueel blijkt te zijn' zoals Arnold Heumakers schreef in *NRC Handelsblad* van 11 januari 2019.

Naar het antwoord op de vraag of Ter Braak met de latere ideeën van Rougemont over Europa zou hebben kunnen instemmen, blijft het gissen. Met de uitspraak van Nietzsche zou hij het zeker eens geweest zijn. Op de vergelijking tussen Hitler en het desastreuze autoverkeer zou hij waarschijnlijk gniffelend zijn commentaar hebben gegeven. En vermoedelijk zou hij zich met de federatiegedachte van Rougemont hebben kunnen verenigen. Ter Braak heeft zich vaak uitgesproken tegen een federaal 'Europa'. Voor hem was van belang dat de Europese landen hun identiteit zouden behouden, daarom moest zijn 'Europa' op de eerste plaats in de gedachten en de gevoelens van de mensen worden gevormd. De federatiegedachte van Rougemont sloot deze bepalingen niet uit, integendeel, zij bood er alle ruimte voor. Een federaal Europa dat moest uitgroeien tot een wereldfederatie moest beginnen met de vorming van kleine gemeenschappen waar vrijheid heerst, de democratie zonder bedreiging kan worden uitgeoefend en met zelfbeschikking op alle gebieden. In het *'Europe des Régions'* zoals Rougemont dat noemde, zullen de Europese gevoelens en het

Europees denken vanzelf ontstaan; gevoelens en gedachten laten zich niet opleggen. Dat is gebleken toen Ter Braak de emigrantenauteurs erop wees hun 'Europese taak' te vervullen.

Rougemont zag in het langdurige proces waarin het federale Europa tot stand moest komen wel een gevaar. Daarom wees hij erop ervoor te zorgen dat de samenleving niet in verval zou raken, want zo zei hij: *'La décadence d'une société commence quand l'homme se demande: "Que va-t-il arriver?" au lieu de se demander: "Que puis-je faire?"'*^{xviii}

ⁱ Menno ter Braak: 'Fransche en Duitsche cultuur' VW. dl. 5 p. 85.

ⁱⁱ Menno ter Braak: 'Emigranten-Literatur'. De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940. Uitg. BZZTöH, 's-Gravenhage 1980, p. 146.

ⁱⁱⁱ Idem: 'De controverse in Das Neue Tagebuch' in De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940.

^{iv} Idem: 'Denken met de handen'. VW. dl 6, p.538.

^v Idem.

^{vi} Denis de Rougemont: 'Denken met de handen', vertaling P. Hijmans. Holland Uitgeversmaatschappij Amsterdam 1948, p. 97.

^{vii} Idem: p.p. 103, 104.

^{viii} Menno ter Braak: Geciteerd in: 'Denken met de handen'. VW. dl 6, p. 539.

^{ix} Idem: p. 542.

^x Idem: p.p. 543-545.

^{xi} Brief van Rougemont aan Ter Braak 27-04-1938. Origineel in het letterkundig museum, Den Haag.

^{xii} Menno ter Braak: 'Jacobijnen van Thans', VW. dl. 7, p. 88.

^{xiii} Idem: p.p. 89, 90.

^{xiv} Rougemont in: 'Rekenschap van Europa'. 'Europa het vaderland der herinnering'. Uitg. Vrij Nederland, 1947 p.p. 105-122.

^{xv} Idem.

^{xvi} Idem.

^{xvii} Idem: 'L'avenir est notre affaire', Édition Stock 1977, p.117. Nietzsche: 'Also sprach Zarathustra'. Anaconda 2005, p.36.

^{xviii} Idem: p. 368.